IN MEMORIAM

HERMAN SCHOORDIJK (1926-2018): EEN OPGEWEKTE DWARSLIGGER

J.B.M. Vranken*
Hoogleraar Universiteit Tilburg
Em. hoogleraar Methodologie van het privaatrecht (1983-2013), Tilburg University

Docent en leermeester

1. Wie Herman Schoordijk zegt, zegt bevlogenheid, enthousiasme en strijdbaarheid. De eersten die daarmee kennis maakten waren de studenten. Theo Raaijmakers, student van het eerste uur in Tilburg en later zijn collega, haalt in zijn Ars Longa Vita Brevis(1) herinneringen op aan de colleges van Herman Schoordijk. Hij noemde ze "een waar intellectueel genot, maar zeer bepaald ook een stevige uitdaging". Colleges moeten aan het denken zetten volgens Schoordijk, moeten verwarring stichten en niet aansluiten bij de belevingswereld van de studenten, juist niet. Daarom werden ze in de colleges meteen het diepe in geworpen waar alles in beweging en vloeibaar is. Daar moesten studenten mee leren omgaan, vond hij en je kon er niet vroeg genoeg mee beginnen: vanaf college één dus. Een hoogleraar moet getuigen, niet uitleggen wat de lijntjes zijn (A=Aap en B=B) of wat 'het' systeem is, want dat bestaat niet, had het Romeinse recht hem geleerd; iedereen maakt zijn eigen systeem. En ook, om de herinneringen van Theo Raaijmakers te citeren:

"*... geen semesterprogramma's, noch ook een syllabus of reproduceerbare sheets (power point bestond nog niet), maar hoogstens enkele met krijt geproduceerde hanenpoten of dito tekeningetjes op het bord. Zonder omhaal ging hij aan de slag met lastige praktijkvragen of een arrest in de laatste aflevering van de Rechtspraak van de Week. Zo leerde hij zijn studenten te werken met een casuïstische analyse van privaatrechtelijke grondfiguren, zoals bevrijdende*

---

* In de slotnoot vermeld ik kort de belangrijkste voor dit levensbericht gebruikte bronnen. Enkele zijn van mij zelf. Hieruit heb ik soms geput of daarop voortgebouwd zonder dat ik dit steeds hebben aangegeven met aanhalingstekens of met verwijzingen naar de vindplaats. Ik dank prof. mr. Bert van Schaick voor zijn commentaar op een eerdere versie. De typering 'opgewekte dwarsligger' is van Herman Schoordijk zelf, ontleend aan een interview met hem in Mr 2010, p. 17-19.

(1) Theo Raaijmakers, "Prof. mr. Herman C.F. Schoordijk" (1926-2018), *Ars Aequi* 2018, 1048-1050, met weglating van voetnoten.

betaling, (onbevoegde) vertegenwoordiging, beschikkings-(on)bevoegdheid, subrogatie, zaaksvervanging, ongegronde verrijking, fiduciaire eigendomsoverdracht, bewind, bescherming van derden bij aantastbare verkrijging van roerende en onroerende zaken, vrije en gebonden (ook erven- en huwelijks)gemeenschap en rechtspersoonlijkheid. Het begrip van een casus werd aangescherpt door die te moduleren, te screenen en met andere gevallen te vergelijken, om zo ook de werking, effecten en aanvaardbaarheid van de toepasselijke regel(s) te beoordelen. Dus geen eenvoudige toepassing op een niet nader ontlede casus van een zich voor toepassing aandienende regel, maar een uitleg daarvan die kon leiden naar een redelijke en rechtvaardige oplossing die past in de (voortdurend wijzigende) maatschappelijke context. Vrees voor rechtsonzekerheid was, zo bleef hij herhalen, niet gepast: 'Liever onzekerheid over het recht dan zekerheid omtrent onrecht'. Geen legistische 'hard and fast rules', maar een open benadering van de uit te leggen wettelijke of contractuele regel. Hij werd niet moe Bregsteins devies te herhalen: woorden zijn nooit duidelijk, ook niet die van de wet of overeenkomst. Een grondige beschouwing van een klein aantal wetsartikelen (van toen nog het oude BW) is, zo stelde hij, toereikend om privaatrechtelijke casusposities te ontleden en begrijpen. Zijn manier van college geven leerde de student goed te luisteren, snel aantekeningen te maken en uit te werken om de gedachtenlijn later te kunnen reproduceren(2)*. Dat vergde bestudering van de (vaak kritisch) behandelde bronnen. Ik herinner mij levendig mijn geploeter met Eggens' opstel over 'De retentor en art. 2014 BW'.*

Boeiend, interessant, niet zelden vermakelijk maar steeds erg leerzaam waren zijn uiteenzettingen over de genealogie van het Nederlandse privaatrecht en de plaats en betekenis van zulke civilisten als Diephuis, Hijmans, Molengraaff, Suyling, Paul Scholten, Gerbrandy, Anema, G.J. Wiarda, Beekhuis, F.G. Scheltema, Van Goudoever, Bregstein, Kisch, Offerhaus, Zevenbergen, Hijmans van den Bergh, Pitlo, Eggens, Van der Heijden en Van der Grinten. Hun wetenschappelijke familiebetrekkingen en visies passeerden de revue. Meijers, de ontwerper van het NBW, moest het vaak ontgelden, althans zijn dogmatische wijze van denken.

Zo gaf hij inzicht in de ontwikkelingen en methodologische discussies vanaf de positivistische denkwijze (eind 19e eeuw). Het illustreerde tegelijk op welke wijze ook de 'groten' in het vak met elkaar van mening verschilden en hoe dat voor concrete gevallen tot verschillende uitkomsten kon leiden. De toepassing en ontwikkeling van het recht vergt –zo bleef hij in woord en geschrift steeds beklemtonen- om constructieve tegenspraak en open discours, geen blinde eerbied voor de wetgever, rechter of gezaghebbende auteurs. Zoals hij vaak zei: 'Wij moeten het niet onnodig met elkaar eens zijn"'.

---

(2) Natuurlijk hadden (ook) de studenten van toen daar grote moeite mee. Zij moesten twee jaar college volgen om er enige greep op te krijgen. Maar dan had je ook wat, verzekerde menig oud-student.

2. Herman Schoordijk heeft op een ongekende manier generaties studenten liefde voor het privaatrecht bijgebracht. Nog steeds, nu vijfenvijftig (55!) jaar later, spreken studenten van de eerste lichtingen met enthousiasme, bewondering en erkentelijkheid over zijn colleges(3). Hij doceerde zonder aantekeningen, maar in direct contact met de zaal (in het huidige jargon: interactief). Hij had het college tevoren wel doordacht, nemen wij aan, maar waarschijnlijk liep het vaak anders, want door één vraag of opmerking van een student – of een gedachteflits van hem zelf – kon het college plots een heel andere kant op gaan. Nog één keer Theo Raaijmakers:

"*Studenten waren hem lief. Hij genoot merkbaar van 'de klik' met de zaal. Lang bleef hij als kernhoogleraar ook college geven aan eerstejaarsstudenten. Tot zijn diepe teleurstelling moest hij dat opgeven toen het hem niet goed meer lukte zich te concentreren in een zaal met steeds meer en ook rumoeriger wordende studenten die zijn aandacht afleidden (Ars Aequi 1991, 474). Zijn druk bezochte, niet verplichte colleges 'methodologie van het privaatrecht' is hij tot jaren na zijn emeritaat blijven geven*".

3. Van zijn medewerkers verlangde hij veel, onder meer dat zij op maandag de arresten van de Hoge Raad en de artikelen in tijdschriften van dat weekend – zeker het WPNR waarvan hij in 1973 redacteur was geworden – hadden bestudeerd en beoordeeld. Huub Willems, die een tijdlang bij hem in de buurt woonde, vertelde dat Herman al op zaterdag de nieuwste aflevering van de Rechtspraak van de Week met hem kwam doornemen. De medewerkers moesten de volle breedte van het vak onder de knie krijgen om daarover onderwijs te geven, ook de technisch ingewikkelde onderwerpen, want daaraan konden zij en de studenten hun juridische geest het beste scherpen, vond hij. Dit alles kostte veel tijd en wellicht is daarin een reden gelegen dat hij slechts enkele *promoti* heeft gehad: Jan van Dunné, Benita Nieskens, Floris Bakels, Bert van Schaick en Astrid Klein Sprokkelhorst. Drie van hen zijn hoogleraar geworden, net als de medewerkers Matton van den Berg en Sjef van Erp. Hij was 'hofleverancier' voor hoge posten in de rechterlijke macht. De bekendste zijn Huub Willems, Anne van der Putt, Floris Bakels, Annemarie van Buchem en Kees Streefkerk. Zij behoren tot degenen die hij blijvend geïnspireerd heeft en die, ieder op hun manier, zijn gedachtegoed uitdragen (en dat kan ook door hem tegen te spreken of het anders te doen).

Enkele biografische en curriculaire gegevens tot 1964

4. Schoordijk was geboren en getogen Amsterdammer. Zijn vader was hoofd van een katholieke lagere school. Het lag voor de hand dat de zoon het gymnasium ook op een katholieke school volgde: bij de paters Jezuïeten

(3) Zoals is af te leiden uit het levensbericht van Theo Raaijmakers in *Ars Aequi*, hierboven uitvoerig geciteerd, en zoals ook is bericht door enkele van de hierna te noemen promoti en medewerkers.

van het Sint-Ignatiuscollege. Hij was bepaald geen modelleerling, zei hij in interviews. Hij had moeite om op gezag van anderen iets aan te nemen en dat is nooit veranderd. Hij moest het zelf ontdekken, maar dan vergat hij het nooit meer. Toen het Ignatiuscollege in de oorlog voor halve dagen moest sluiten, kon hij tot zijn genoegen thuis zelf aan de slag. Naar eigen zeggen heeft hij bij een carbidlamp Homerus leren lezen 'als een krant'. Jaren later kon hij nog hele verzen reciteren. Op het Ignatiuscollege heeft hij ook leren cricketen. Hij was er dol op en heeft heel lang op redelijk niveau bij ACC gespeeld, tot ver na 1963, toen hij al verhuisd was naar Tilburg.

5. In 1946 is hij rechten gaan studeren aan de Universiteit van Amsterdam. Waarom hij rechten gekozen heeft, wist hij niet meer, vertelde hij. Misschien omdat zijn broer en zijn vriend Jos Deelen dat deden. Misschien ook omdat de rechteloosheid van de oorlog diepe weerzin in hem opriep. Zijn ouderlijk huis stond in een straat waarin veel joden woonden en hij had met eigen ogen gezien hoe joden werden weggevoerd door de Duitsers en hoe hun woningen werden "gepulst" (leeggehaald).

De universitaire studie, kort onderbroken door de vervulling van zijn militaire dienstplicht, was een geweldige tijd voor hem. Hij vond het een bevrijding. Er waren geen lijsten met voorgeschreven arresten en literatuur. De studenten moesten zelf hun materiaal bij elkaar sprokkelen, uit boeken, artikelen en preadviezen. Alleen de rechtspraak was overzichtelijk. Voor velen was dit een reden om met een repetitor in zee te gaan. Schoordijk niet. Hij was gedisciplineerd en bracht hele dagen door in de Universiteitsbibliotheek(4). Daar werd je van zelf slim van, zei hij, omdat je tegen boeken aanliep die je verrasten. Hij las voor burgerlijk recht met een gemiddelde van twee à drie bladzijden per dag de klassieken van het Nederlandse burgerlijk recht vanaf 1880, waarbij hij alle verwijzingen controleerde en waar nodig verbeterde(5). Toen hij net dertig was en zijn proefschrift nagenoeg had afgerond, kende hij ze allemaal, zei hij. Dat bleek onder meer uit zijn manier van citeren: hij verwees niet slechts naar een passage van een auteur over een bepaald onderwerp, maar plaatste de passage in diens algemene benadering van het recht. Op college kon hij korter en scherper zijn, zagen wij hierboven.

---

(4) Na zijn emeritaat bezocht hij wekelijks of vaker de bibliotheek van Tilburgse Universiteit. Dankbaar was hij voor alle hulp en ondersteuning die hij van medewerkers van de UB kreeg.

(5) Voor en na zijn doctoraal. Voor zijn doctoraal Asser/Scholten, *Zakenrecht* en Asser/Scholten, *Vertegenwoordiging en rechtspersoon*; F.G. Scheltema, *Wissel- en chequerecht*; niet Pitlo: dat was te eenvoudig, wel het verbintenissenrecht van Hofmann-Van Opstall, het huwelijksgoederenrecht van Klaassen-Eggens, en de dissertaties van Van Driel over derdenbescherming en van Bregstein over ongegronde vermogensvermeerdering. Hij las ook preadviezen, met name die van de Broederschap van Candidaat-notarissen, veel van Meijers' artikelen over verbintenissenrecht, en alles van met name Bregstein en Eggens. Na zijn doctoraal kwamen daar onder meer Molengraaff, Houwing, Suyling en Hijmans bij.

6. Na zijn afstuderen in 1953 is hij repetitor geworden. Hij had een drukke praktijk. Tegelijk begon hij met een dissertatie over een, nog steeds, notoir moeilijk onderwerp: beschouwingen over driepartijenverhoudingen van obligatoire aard. Noodgedwongen schreef hij die in de nachtelijke uren. Dat was te merken aan de slechte taal ervan, vond hij zelf, niet aan de inhoud. Hij zou bij Bregstein promoveren. Het proefschrift was klaar in 1957, maar door het vroegtijdig overlijden van Bregstein in dat jaar, moest hij op zoek naar een nieuwe promotor. Dat werd Eggens. De promotie vond plaats in 1959, *cum laude*, net als zijn eerdere academische examens. Daarna was hij, tot aan zijn benoeming in 1964 als hoogleraar burgerlijk recht en internationaal privaatrecht in Tilburg, wetenschappelijk medewerker (assistent heette dat toen) aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Waarschijnlijk had hij gehoopt Eggens op te volgen in 1962, maar de faculteit durfde dat toen niet aan volgens hem. Tilburg wel en hij heeft nooit de aandrang gevoeld daar weg te gaan, ook niet toen hij enkele jaren later wel werd gevraagd in Amsterdam. Meegespeeld zal hebben dat hij zijn echtgenote Nell had ontmoet, in Tilburg woonde en intussen vader was geworden van een dochter, Francoise. Korte tijd later zou nog een dochter geboren worden, Marie-Christine. Hij was verguld met het 'rabbinale toezicht van drie vrouwen thuis', zoals hij het quasi-klagend noemde.

De onderzoeker Herman Schoordijk vanaf 1964 en Tilburgs privaatrecht

7. Herman Schoordijk kan zonder overdrijving de bouwpastoor van de vakgroep privaatrecht in Tilburg genoemd worden. Dat was in feite ook de opdracht bij zijn benoeming in 1964: zorg dat het privaatrecht in Tilburg kan wedijveren met de andere faculteiten en liever: nog beter is. Daar kwamen geen *mission statements* of dure structuurnota's aan te pas. Herman kreeg het vertrouwen en hij moest het maar gewoon doen.

Dat het niet eenvoudig was, realiseerde hij zich in zijn oratie, maar hij zag er ook de voordelen van: er was geen traditie en dus mocht hij doen zoals hij dacht dat het goed was. Niettemin heeft het hem veel moeite gekost een plaats tussen de juridische faculteiten in Nederland te veroveren. Hij week af van het gangbare, dacht anders, en sprak dat ook uit. Men vond hem een beetje een vrijbuiter en aan dat beeld gaf hij welbewust voedsel: als ik stukken uit die tijd herlees, zijn het niet zijn andere standpunten over kwesties die tegenstand opriepen, maar de manier waarop hij redeneerde: sterk associatief en casuïstisch, en daarbij gepeperde uitspraken bepaald niet schuwend. Maar hij kende het vak in zijn volle breedte, daarbij inbegrepen het wissel- en chequerecht, bewijsrecht, huwelijksgoederenrecht, erfrecht, internationaal privaatrecht en zeerecht. Over al deze onderwerpen publiceerde hij, waar mogelijk intern

vergelijkend. Later is er notarieel recht bijgekomen(6), en heeft hij verbindingen gelegd met fiscaal recht en met het nieuwe bestuursrecht. Alleen met het civiele procesrecht heeft hij zich nauwelijks bezig gehouden(7). Als hij een uitspraak van de Hoge Raad besprak, liet hij de procesrechtelijke context van de zaak meestal links liggen.

Geheel anders was dit met de feiten van het berechte geval. In zijn streven om greep op de beslissing (of ruimer: op de regel, het begrip of leerstuk) te krijgen en zo nodig te kritiseren, was jongleren met feiten (gevalsvergelijking) onmisbaar. G.J. Wiarda heeft eens gezegd dat civilisten altijd aan gevalsvergelijking doen(8); voor Herman Schoordijk was het zijn handelsmerk. Het is een uitgewerkte vorm van wat tegenwoordig *ex ante evaluatie* heet, het op voorhand proberen inzicht te krijgen in de mogelijke effecten van rechterlijke beslissingen en regels. Zijn '*ghost cases*' zijn fenomenaal, soms bizar, vaak grappig, schijnbaar exotisch of prima vista onvoorstelbaar. Waar haalt hij ze vandaan, heb ik mij, mét anderen, meer dan eens verwonderd afgevraagd. Zijn antwoord was ontnuchterend simpel: ik verzin ze zelf, zei hij dan, op de fiets van Goirle naar de universiteit en terug, onder de douche, tijdens een gesprek, wandelend in een galerie, bij het lezen van juridische, vooral rechtsvergelijkende, literatuur, dan wel, gewoon, zittend in een luie stoel. Ik vermoed dat hij zich als rechter buitengewoon activistisch zou hebben opgesteld(9). Maar hij is nooit rechter of rechter-plaatsvervanger geweest, wel arbiter en bindend adviseur; die hadden meer vrijheid.

De invloed van het Romeinse recht

8. Er wordt gezegd dat Schoordijk als jurist vooral door Bregstein en Eggens is gevormd, waarschijnlijk omdat hij die namen het vaakst liet vallen en meestal in louter positieve zin. Wezenlijker is echter volgens mij zijn kennismaking met het Romeinse recht, meteen al in het eerste jaar van de rechtenstudie. Daar heeft hij de kunst geleerd om met *casus* om te gaan en die kunst tot in zijn genen verankerd. Bestudering van het Romeinse recht was voor hem een leerschool in ondogmatisch rechtsdenken(10), waarin het gaat om feiten en nog eens feiten. Dat besefte hij al nog voordat hij dit bij

(6) Hij is in 1973 redacteur van het *WPNR* geworden. Over zijn, vaak kritische, bijdrage aan notarieel recht het warme "In memoriam van prof. mr. H.C.F. Schoordijk", door Martin Jan van Mourik in *WPNR* 2018 nr. 7203, 575/6.

(7) Kort en algemeen in H.C.F. Schoordijk, "Hoe vat(te) de Burgerlijk kamer van de Hoge Raad zijn rechtsvormende taak op", in: *De plaats van de Hoge Raad in het huidige staatsbestel* (1988), (3) 43-49. Zie ook de in noot 9 te noemen publicatie.

(8) Hierover C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijk recht tussen 1940 en 1992* (2016), 64-66 en 92.

(9) Daarop wijst zijn artikel "De verwezenlijking van het materiële recht in het civiele proces", *NJB* 2004, 162-167, ook opgenomen in het *Emeritaal werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk* (2006), 745-756.

(10) J.A. Ankum, "Hijmans, Isaac Henri (1869-1937)", *Biografisch Woordenboek van Nederland 1*, 1979 = resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/hijmans.

Hijmans' Recht der werkelijkheid of in Paul Scholtens Algemeen Deel had gelezen ('in de feiten ligt het recht'), en ook nog voordat hij het op college van Bregstein had gehoord. Zijn latere manier van denken en omgaan met het recht is er blijvend door beïnvloed. Wij moeten de context, de maatschappelijke kleur, het cultuurbeeld laten spreken. Dat was zijn boodschap en opdracht in één. Ik kom er nog op terug.

De wet speelde voor hem daarbij een betrekkelijk ondergeschikte rol. Met de wet werd hij overigens pas in het doctoraal geconfronteerd toen hij burgerlijk recht kreeg. Alle begrippen en leerstukken kende hij toen echter al. De wet voegde er volgens hem weinig tot niets aan toe. Aan die betrekkelijke waarde van de wet (Bregsteins *diesrede*) is hij blijven vasthouden. Lees zijn *Macht en onmacht van de civielrechtelijke wetgever* (1978). Daarin trekt hij fel ten strijde tegen bepalingen in het ontwerp Nieuw BW die de uitleg en de bronnen van het privaatrecht wilden beperken. De wetgever had daarover niets te vertellen, vond hij. De rechtswetenschapper moest zich er dan ook voor deze onderwerpen niets van aantrekken, maar op zoek gaan naar wat in de maatschappij aanvaardbaar is, of, in zijn terminologie: werfkracht heeft. Het was de autonome taak, maar ook de plicht van de rechtswetenschap dit te doen. Hij heeft er gepeperde uitspraken over gedaan, zoals: 'wij moeten de wetgever soms beter verstaan dan deze zich zelf verstond'(11), en 'zelfs met het meest krakkemikkige wetboek kan ik nog werken', uitmondend in zijn diepste overtuiging: 'de wet kan nooit – ik herhaal: nooit – aan een rechtvaardige oplossing in de weg staan'(12). Degene die anders beweert, is denklui volgens hem. Voor de goede orde: dit houdt niet in dat de wet bij hem irrelevant is, maar wel dat zij nooit af is, maar altijd eerst ten einde gedacht moet worden (de Eggensiaanse zegswijze) om in het concrete geval tot een rechtvaardige oplossing te kunnen komen. Schoordijk noemde zich zelf daarom ook wel een legist, maar wel van het atypische soort. Zijn nadruk op de autonome taak van de rechtswetenschap – met in het verlengde ervan een zelfbewuste en creatieve rechtspraak – getuigt van een totaal andere en voor de rechtswetenschap veel uitdagender visie op de verhouding van wetgeving, rechtspraak en wetenschap dan gebruikelijk:

"*De akademie moet de vrijheid hebben haar schijnbare luchtkastelen te bouwen, omdat de onwaarheid van gisteren wel eens de waarheid van morgen zou kunnen zijn. Luchtkastelen bouwen – de verbeelding aan de macht (...)"*(13).

---

(11) Kijk maar: er staat niet wat er staat. Dat lijkt een boutade, maar is het niet. Het is een diepgewortelde canon uit de hermeneutiek die hij tot de zijne heeft gemaakt.

(12) Voor een discussie hierover, met soms felle voor- en tegenstanders, onder meer C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijk recht tussen 1940 en 1992*, 144-152.

(13) H.C.F. Schoordijk, "Falende rechtswetenschap? Antwoord aan Barendrecht", *RM Themis* 1995, 149.

9. De methodologische verankering van zijn diepste overtuiging dat privaatrecht nooit onbillijk kan zijn, heeft hij voor het eerst(14) uitgewerkt in een diesrede voor de Tilburgse Universiteit 'Oordelen en vooroordelen'(15). De rede zou als het jaartal 1972 niet vermeld was, kunnen doorgaan voor een recente publicatie en zou ook nu nog kunnen dienen als basistekst voor een cursus over rechtsvinding. Werkelijk alle aspecten van rechtsvinding worden op een diepgaande, mede door het Amerikaanse rechtsrealisme van rond 1920 en door de theorie van Josef Esser(16) beïnvloede manier geanalyseerd. Hij noemde de rede zijn grote manifest. 'Daar heb ik het recht in het licht gesteld van wat er uit moest komen. Dat te zien kost een mensenleven'(17).

In de rede verbindt hij zijn methodologische belangstelling die hij altijd al had, met de rechtsvergelijking die hij in zijn Tilburgse tijd heeft 'ontdekt', met name het Anglo-Amerikaanse recht. De manier van denken van het Amerikaanse *legal realism* in al zijn verschijningsvormen paste hem als een handschoen: casuïstisch, pragmatisch, en inductief. Hij zag verwantschap met wat in Nederland civilisten als Molengraaff, Hijmans en Houwing sr. al rond de twintigste eeuwwisseling hadden betoogd: verzet tegen de overheersende nadruk op systematiseren van het recht en op 'artikelpluizerij' (Molengraaff) en in plaats daarvan nadruk op 'de levende werkelijkheid' (Hijmans) als belangrijkste bron van recht. Ook trok hij verbindingen met wat in Duitsland in de eerste decennia van de twintigste eeuw aan theorieën was ontwikkeld in de *Freirechtsschule*, *Interessenjurisprudenz* en *Wertungsjurisprudenz*.

Over deze verwante ideeëngeschiedenissen heeft hij vaak en veel geschreven, onder meer bij de aanvaarding (als eerste) van de buitenlandse Francquileerstoel aan de universiteit van Antwerpen in 1988, en bij de aanvaarding, na zijn emeritaat, van de Bregstein-leerstoel in 1996, en ook in 2003 in een mededeling van de KNAW waarvan hij met trots al in 1982 lid was mogen worden. Sinds 1977 heeft hij er tevens over gedoceerd aan de Universiteit van Amsterdam, vanaf 1986 als bijzonder hoogleraar Anglo-Amerikaans recht. In zijn laatste boek, Realistische en pragmatische rechtsvinding van 2014 (hij was toen 87!) heeft hij zijn schuldplichtigheid aan het *legal realism* van de Verenigde Staten nog eens uitgebreid uit de doeken gedaan(18). In al

(14) Denk ook aan het eerdere "Typologiseren en moduleren in de rechtsvinding" (1970), opgenomen in *Verspreid Werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk* (Kluwer 1991), 177-196.

(15) Ook opgenomen in *Verspreid Werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk*, 279-322.

(16) Josef Esser, *Vorverständnis und Methodenwahl* (1970).

(17) Interview in *Pro Memorie*, 2004, 53.

(18) Hij betreurde het dat het boek, uitgegeven bij Wolf Legal Publishers, zo weinig aandacht heeft gekregen. Dat dit ook te maken kan hebben met het feit dat het niet digitaal beschikbaar is, wilde er bij hem niet in.

deze publicaties wijkt hij af van wat Corjo Jansen(19) onlangs in een tweeluik over de geschiedenis van de beoefening van het Nederlandse burgerlijk recht heeft geschreven. Dat alleen al maakt zijn publicaties over dit onderwerp, maar ook over andere onderwerpen nog steeds de moeite waard: het afwijken zat in zijn genen.

Ook in zijn meer dogmatische werk deed hij wat betreft de rechtsvergelijking het vaakst beroep op Anglo-Amerikaanse rechtspraak en literatuur. Voorbeelden zijn afgebroken onderhandelingen, geruststellende verklaringen als zelfstandige bronnen van verbintenissen, onbevoegde vertegenwoordiging, *constructive trust*, *tracing*, en ongerechtvaardigde verrijking waarvan in Nederland volgens hem (een grapje) niemand anders het fijne begrijpt. Jaarlijks verbleef hij twee tot drie weken in Harvard, waar hij zijn tijd voor een groot deel in de bibliotheek doorbracht. Hij was meer Angelsaksisch dan Duits georiënteerd. Het Franse recht kon hem niet echt boeien. Hij was wel buitengewoon geïnteresseerd in de vernieuwing van het Belgische verbintenissenrecht onder leiding van zijn vriend Eric Dirix. Hij kon er niet genoeg van krijgen erover te lezen. Ongetwijfeld zou hij er graag over geschreven hebben, maar dat is er niet meer van gekomen.

Doorrekenen. Osmose van rechtsbegrippen en leerstukken. Associatief, verbindend denken.

10. Kenmerkend voor zijn benadering van het privaatrecht was ook dat hij (concept)wetsbepalingen, begrippen, leerstukken en rechterlijke uitspraken niet onderzocht op hun statische, dogmatische betekenis, maar in functie van hun waarde bij het zoeken naar aanvaardbare oplossingen van problemen in zich wijzigende maatschappelijke verhoudingen. Doorrekenen op hun bruikbaarheid heette dat, een typische Herman Schoordijk-term. Waartoe dienen de regels, begrippen, leerstukken, rechterlijke uitspraken? Welke zijn hun achterliggende keuzen, waarderingen, policy's? Hoe werken ze door in de praktijk? Passen ze in het cultuurbeeld? Leiden ze tot aanvaardbare resultaten? Zowel in omvangrijke studies over de centrale thema's van het privaatrecht als in commentaren op concrete rechterlijke uitspraken, is dit zijn denkwijze. Geen bladzijdenlange verhandelingen, maar steeds opnieuw de zin: met een voorbeeld laat zich dit verduidelijken.

In zijn perspectief vloeien leerstukken en begrippen in elkaar over, zoals wanprestatie en onrechtmatige daad, dwaling en uitleg, uitleg en derogerende werking van redelijkheid en billijkheid, relativiteit en onzorgvuldigheid, ontbinding, vernietiging, opzegging en herroeping. Vloeiend verbintenissenrecht, doopte Bakels het. Van Laarhoven spreekt in haar proefschrift in

(19) C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijk recht in de lange 19e eeuw* (2015); C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijk recht tussen 1940 en 1992*.

navolging van Hugh Collins van *'productive learning'*(20). Zij omschrijft dit als de methode waarbij in confrontatie met nieuwe gevallen vruchtbare concepten uit verschillende domeinen (zoals contract, onrechtmatige daad, ongerechtvaardigde verrijking) worden gebruikt om tot goede oplossingen te komen. Natuurlijk kan men daarover van mening verschillen (zie hierna). Hij hield van het debat daarover. Dat moest in alle openheid en scherpte gevoerd worden, vanuit zijn inmiddels veel geciteerde lijfspreuk: wij moeten het niet onnodig met elkaar eens zijn. Het is zijn vertaling van wat een wetenschapper moet doen. Kritiek als grondhouding.

Er was in Tilburg slechts op één punt geen openheid: *a contrario* redeneringen. Die waren gevaarlijk en dus ten strengste verboden (tenzij met toestemming van de faculteit en die toestemming kwam nooit, werd er gekscherend aan toegevoegd). Matton van den Berg vertelde eens hoe vanzelfsprekend hij het vond dat *a contrario* redeneringen fout waren toen hij lang geleden tijdens een vergadering voor de Vereniging voor Bouwrecht de degens kruiste met prof. Wim Kleijn. Die bediende zich van een *a contrario* argument waarop Matton dacht: dat is een makkie om te weerleggen want dat mag immers niet. Groot en oprecht was zijn verbazing toen bleek dat daar ook anders over gedacht kon worden.

Analogie daarentegen was onmisbaar, zoals Herman Schoordijk al in 1961 schreef in een kritisch commentaar op de rechtspraak van de Hoge Raad(21). Associatief, verbindend denken maakt bewust van de betrekkelijkheid van gevestigde indelingen en concepten en van hun mogelijke inwisselbaarheid, met name in het verbintenissenrecht. Onvermoeibaar pleitte hij er voor 'het' systeem af te tasten om te zien waar de oplossing het beste past. Bronnen van verbintenissen moeten veel meer in relatie tot elkaar worden gedacht(22). Zo kritiseerde hij de Europese voorstellen over zaakwaarneming van Christian von Bar juist op dit punt, omdat daarin te weinig aandacht bestaat voor de verbinding met ongerechtvaardigde verrijking(23). In studies over zaakwaarneming en altruïsme gebruikte hij soms dezelfde casus om op een andere grondslag hetzelfde resultaat te bereiken. Dat hoorde volgens hem ook zo.

11. Toch is het terecht dat hij zich in dit betoog vooral richt op het algemene verbintenissenrecht. Voor het goederenrecht en het proces- en bewijsrecht gaat het veel minder op en evenmin past het bij de bijzondere overeenkomsten

---

(20) Resp. Floris Bakels, "Vloeiend verbintenissenrecht", *RM Themis* 1995, 42 en Maaike Van Laarhoven, *Samenhang in rechtsverhoudingen* (diss. 2006), 60-63.

(21) Opgenomen in *Verspreid Werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk*, 1-15.

(22) In H.C.F. Schoordijk, "Het (privaatrechtelijk) dogmatisch tekort", *NJB* 1996, 1001-1008, ook opgenomen in *Emeritaal werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk,* 261-274 heeft hij zijn overtuiging opnieuw en aan de hand van veel rechtspraak uitgedragen.

(23) "Boekbespreking van Christian von Bar e.a., Benevolent Intervention in anothers affairs. Study Group on a European Code," *WPNR* 2006 nr. 6673, 526. Ook in zijn diesrede van 1972 had hij dit al sterk benadrukt.

waar de 'regeldichtheid' veel groter is en de belangenafweging, bijvoorbeeld van huurders en verhuurders, kopers en verkopers, vaak heel precies wettelijk verankerd is. Ook het op Europese leest geschoeide consumentenrecht vanaf omstreeks de tijd dat hij met emeritaat ging, leent zich er niet voor: de gedetailleerdheid in de vorm van uitvoerige lijsten van zorgvuldigheidsplichten is een sta-in-de-weg voor een benadering als die van Herman Schoordijk. Men kan dit betreuren omdat daardoor het zicht op waar het in de kern om gaat – zijn invalshoek – gemakkelijk verloren raakt. De Nederlandse wetgever zou ook nooit voor een dergelijke regelzucht hebben gekozen, is mijn overtuiging, maar Europa heeft het laatste woord. Herman Schoordijk had er weinig mee. Hij was geïnteresseerd in de grotere thema's, in de bronnen en de grondslagen van het privaatrecht, mét rechtsvergelijking. Om hem daarvoor te eren en te bedanken is bij zijn afscheid in 1991 het Tilburgse Instituut voor Grondslagenonderzoek en Rechtsvergelijking omgedoopt in het Schoordijk Instituut, dat bestaan heeft tot omstreeks 2008.

'Wij moeten het niet onnodig met elkaar eens zijn'

12. Geheel in de geest van Herman Schoordijk dat alleen kritiek ons verder helpt, ga ik kort over enkele thema's met hem in discussie. 'Kritiek is noodzakelijk en kan – hoe prima facie als pijnlijk ervaren – ook aan het respect voor en het aanzien van het notariaat (…) bijdragen. Want geldt niet ook hier de wijsheid dat een bestreden man voor twee geldt?'(24).

Empirisch en multidisciplinair juridisch onderzoek

13. Een eerste punt is zijn nadruk op de feiten, de context, de maatschappelijke kleur, en het cultuurbeeld. Die moeten tot spreken worden gebracht. Maar hoe doe je dat? Hoe leer je dat studenten? Posners beschrijving van de situatie die hij aantrof als *freshman* in het Harvard van 1956 is ook nu nog heel herkenbaar:

"*The ideal lawyer was cultivated, broadly educated, and intellectually well-rounded (…) He was supposed to have some knowledge of society, where "some" is defined as no more than what any intelligent person with a good education and some common sense knows; or can pick up from the legal texts themselves (viewed as windows on social custom); or, failing these sources of insight, will acquire naturally in a few years of practicing law: a set of basic ethical and political values, some knowledge of institutions, some acquaintance with the workings of the economy*"(25).

---

(24) In een artikel "De betekenis van de rechtswetenschap voor het notariaat", *WPNR* 21996 nr. 6207, 11.

(25) Richard A. Posner, "The Decline of Law as an Autonomous Discipline", *Harvard Law Review* 1990, 763.

Herman Schoordijk zag het probleem scherp. Heeft de rechter, zo vroeg hij zich af, voldoende zicht op wat in de maatschappij leeft? Beschikt hij over het denkapparaat om dit in te schatten(26)? Hij had veel vertrouwen in de rechterlijke macht, want hij zei, met duidelijke instemming, dat de rechter van nu niet zo snel schrikt. W. Snijders wees er eens op dat het redelijkheidsdenken van Herman Schoordijk misschien wel onvermijdelijk leidt tot de rechtsvormende taak van de rechter: die moet immers bepalen wat uiteindelijk in het concrete geval regels, begrippen en leerstukken betekenen(27). Zijn redelijkheidsdenken gaat dan als het ware op in rechterlijke rechtsvorming.

14. Vertrouwen is goed, maar de vraag is of de rechter voor zijn kennis van de context, de maatschappelijke kleur en het cultuurbeeld genoeg heeft aan intuïtie, gevoel, weten wat in de samenleving speelt, creativiteit, vakmanschap, ervaring en een moreel kompas, waar Herman Schoordijk zich veelvuldig op beroept. Dient niet een brug te worden geslagen naar de kennis van andere wetenschappen, met name de sociale wetenschappen, bijvoorbeeld voor empirische gegevens of theorievorming over maatschappelijke verschijnselen die ook een juridische kant hebben? Natuurlijk kunnen we dit niet van de rechter verlangen. Hij is afhankelijk van wat partijen aandragen en wat zij in een zaak aan de orde wensen te stellen. Hij heeft wel een zekere vrijheid om met inachtneming van de eisen en spelregels van het civiele procesrecht door te vragen, en om getuigen te horen en deskundigen te benoemen, maar hij mag niet zelf op onderzoek uitgaan, ook niet als dat zinvol zou zijn als achtergrondinformatie. De rechter moet daarom noodgedwongen blijven roeien met de riemen van een vaak gebrekkige kennis van de context of van de feitelijke grondslag.

Dit ligt anders voor de wetenschapper. Voor hem geldt het argument van gebrek aan tijd niet en het ontbreken van scholing in empirisch onderzoek en in multidisciplinaire deskundigheid maar zeer ten dele. De vraag is of de kritische opstelling van wetenschappers waar Herman Schoordijk zich sterk voor maakt, niet alleen interne en externe rechtsvergelijking vereist, maar ook van hem vergt dat hij over de grenzen van het eigen vakgebied heen kijkt en nieuwe nog niet eerder geprobeerde verbindingen met andere disciplines legt en daarbij op onverwachte resultaten kan stuiten.

Wat Herman Schoordijk betreft: als hij verzucht ‘wij weten nog steeds zo weinig’ heeft hij het oog op de moderne dogmatiek zoals hij die voorstaat, maar er is ook een empirische en multidisciplinaire kant. ‘Doorrekenen’ veronderstelt onder meer stilstaan bij vooronderstellingen – bijvoorbeeld

(26) “Recht als discursie” in *Liber amicorum TPR en Marcel Storme = TPR* 2004, 586.

(27) W. Snijders, “Beperkende werking, een paradox of een instrument?”, *WPNR* 2007 nr. 6693, 6-12.

dat mensen zo rationeel zijn als het recht veronderstelt; neen dus(28) – en inzicht proberen te krijgen in de gevolgen van bepaalde juridisch-dogmatische standpunten. Daar kan empirisch en multidisciplinair onderzoek bij helpen. Ook argumenten als de eisen van de praktijk, de vergaande gevolgen, de maatschappelijke behoeften, de verzekerbaarheid, de rechtsovertuigingen in de samenleving zijn categorieën met een empirische connotatie. Anders dan een rechter kan een wetenschapper die niet gebruiken zonder feitelijke toelichting.

15. Maar Herman Schoordijk wilde er als onderzoeker niet aan. Hij vond het juridisch *métier* zonder dat al moeilijk genoeg. Ik ontken de moeilijkheidsgraad niet, maar rechtsvergelijking, internationalisering en Europeanisering werden tot voor betrekkelijk kort geleden op dezelfde manier bejegend. Toch waren ze niet tegen te houden. Schoordijk zou dat ook niet hebben gewild. Hij was een van de ijveraars van het eerste uur om de rechtsvergelijking het juridisch *métier* binnen te halen. Het belang ervan heeft hij zijn leven lang uitgedragen en gedemonstreerd. Geen woord over te moeilijk of zo. Degene die dat zei, kon op een meewarige blik rekenen. Voor empirisch en multidisciplinair onderzoek geldt hetzelfde. Te zien is dat het geleidelijk een plaats krijgt in Nederland(29). De *civilologie* van Willem van Boom en Ivo Giesen(30), het pleidooi voor empirisch-juridisch onderzoek als een van de vijf pijlers in het Sectorplan voor de rechtswetenschap(31), en de sterke toename van dissertaties met een empirische en multidisciplinaire component de afgelopen jaren wijzen hierop. Alleen mag dit onderzoek niet in de plaats komen van de juridische dogmatiek, maar slechts dienen tot aanvulling, verdieping en verbreding. Anders gezegd, men mag er vooral niet het ultieme antwoord op juridisch-dogmatische vragen van verwachten of, nog erger, er de status van ultiem antwoord op deze vragen aan toekennen. Noch bij rechtsvergelijking noch bij empirisch en multidisciplinair onderzoek is het gras van de buren groener, maar er is wel gras. 'Ontsporingen' kunnen voorkomen worden door een strakkere methodologische disciplinering op het niveau van de opzet, de onderzoeksvraag, het perspectief, de theorie, en de gekozen methode van onderzoek. Meer nadruk op empirisch en multidisciplinair onderzoek vereist meer aandacht voor de methodische disciplinering. Juristen staan wat dat aangaat nog pas aan het begin. Er moet nog heel veel geïnvesteerd worden voordat het een vaste plaats in het juridische onderzoek heeft verworven.

---

(28) Recent bijvoorbeeld I. Giesen, S.N.P. Wiznitzer, A.L.M. Keirse en W.S. de Zanger (red.), *Assumpties annoteren. Rechterlijke veronderstellingen empirisch en juridisch getoetst* (UCALL deel 15) (Den Haag: Boom Juridisch 2019).

(29) Optimistischer hierover C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijk recht tussen 1940 en 1992*, 157-163, met verdere verwijzingen.

(30) Onder meer W.H. van Boom, I. Giesen & A.J. Verheij, *Capita Civilologie. Handboek empirie en privaatrecht*, 2013; W.H. van Boom, "Empirische rechtswetenschap. Enige beschouwingen over de rol van empirisch onderzoek in de hedendaagse privaatrechtswetenschap", oratie TPR wisselleerstoel KU Leuven, *TPR* 2013, 7-84.

(31) www.sectorplan-ssh.nl/artikelen/documenten.

De methodologie van de rechter als paradigma

16. Wanneer Herman Schoordijk schrijft over methode, heeft hij het over de methode van de rechter. In zoverre wijkt hij niet af van wat onder juristen de gangbare mening was en is. Het is de lijn die Paul Scholten in zijn *Algemeen Deel* van de Asser-serie in 1931 heeft uitgezet(32). Die schreef in zijn voorwoord dat juristen moeten leren 'zich rekenschap te geven van de methode, die de *wetenschap van het privaatrecht* volgt', maar wat hij vervolgens doet is iets anders: de methode waar hij het over heeft is de methode die de rechter volgt, waarom die zo en niet anders beslist, en welke factoren zijn beslissing bepalen. Voor Paul Scholten was de beslissing (het rechterlijk oordeel) dé activiteit van dé jurist in het privaatrecht, ook in de wetenschap. De rechter was voor hem het prototype, het rolmodel. De rechtswetenschappelijke onderzoeker gaat te werk als een rechter. Deze voorstelling van zaken is niet beperkt tot Nederland, maar wordt met nuanceverschillen elders ook zo geformuleerd(33). In mijn Asser/Vranken heb ik deze voorstelling onderzocht en onjuist bevonden. Mijn conclusie is dat in het privaatrecht, anders dan de gangbare mening inhoudt, rechter en onderzoeker een fundamenteel andere blikrichting en verantwoordelijkheid hebben(34). Ze zijn niet over één kam te scheren. De rechter is niet paradigmatisch voor de omgang met het privaatrecht, althans niet voor de onderzoeker. Daarom zou voortaan, als wij spreken over *Methodenlehre*, methodologie, *legal reasoning*, juridische argumentatieleer of, zoals Schauer, '*Thinking like a lawyer*', onderscheiden moeten worden tussen rechtspraak/rechtspraktijk aan de ene kant en rechtswetenschappelijk onderzoek aan de andere kant. Dat gebeurt nu slechts mondjesmaat, met name in dissertaties, die thans vrijwel altijd een paragraaf 'methodologie' bevatten.

Erkenning en waardering

17. De voortdurende aandacht in al zijn publicaties voor methode en het in elkaar vloeien van begrippen en leerstukken, samen met zijn gepeperde uitspraken, maakten dat Herman Schoordijk lange tijd op veel tegenwind kon rekenen. Langzaam kantelde het beeld, maar de omslag is pas gekomen met zijn commentaar op boek 6 nieuw BW in 1979(35). Een artikelsgewijs

---

(32) Dit is opvallend omdat hij in latere jaren veel kritiek heeft geuit op Paul Scholten. Met name diens wetshistorische methode moest het ontgelden. Hoe ook, doet dit niet eraan af dat hij op andere punten juist richtinggevend is geweest. Zie het in de slotnoot genoemde artikel in *WPNR* 2007, 27-28.

(33) Asser/Vranken, *Algemeen Deel. Een synthese,* 2014/12.

(34) Asser/Vranken, *Algemeen Deel. Een synthese*, 2014. De verschillen in blikrichting en verantwoordelijkheid worden in de hoofdstukken 3, 4 en 5 stap voor stap uitgewerkt, vanaf het begin van het onderzoek resp. de procedure tot en met de conclusies resp. de beslissing. Wezenlijk is dat een wetenschapper veel meer vrijheid heeft dan een rechter, maar ook dat het resultaatsdenken van de rechter niet dat van de wetenschapper is.

(35) *Het Algemeen gedeelte van het verbintenissenrecht naar Nieuw BW* (Kluwer 1979).

commentaar dat normaal tot uiteenzettingen leidt die redelijk braaf de lijnen van de wetgever volgen, maar Schoordijk liet zien dat zijn manier van denken – associëren en doorrekenen – ook in zo'n opzet heel goed kan. Het leidde zelfs tot het meest indringende commentaar op boek 6 van dat moment en later. De wetgever heeft er zijn voordeel mee gedaan. Op onderdelen was de memorie van antwoord Invoeringswet boek 6 NBW één lange discussie met hem. Ook anderszins veranderde het beeld: zijn benaderingswijze won terrein. Hij was zijn tijd ver vooruit. Daarvoor is hij terecht geëerd, behalve met de al genoemde Francqui- en Bregstein-leerstoelen en het lidmaatschap van de KNAW, met de benoeming tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw in 1991 en, als eerste jurist, met de Koninklijke Shellprijs in 1984. De laatste prijs was voor zijn hele oeuvre tot dan toe. Daarna zijn er nog honderden publicaties gevolgd, waarvan een groot deel na zijn emeritaat, een buitengewoon vruchtbare en ook anderszins plezierige tijd met Nell, de kinderen en kleinkinderen, die gelukkig lang heeft mogen duren(36).

18. In de geschiedenis van de privaatrechtswetenschap loopt een scheidslijn tussen, grof gezegd, vrije rechtsvinders en systeemdenkers(37). De ingebouwde openheid van het nieuwe BW – open normen en lijsten van gezichtspunten – maakt de scheidslijn minder scherp. Maar op één punt is het verschil nog wezenlijk: Herman Schoordijk was een hartstochtelijk beoefenaar van de wetenschap. Hij vond dat wetenschappers moeten inspireren, vragen stellen, nieuwe wegen inslaan en theorieën ontwikkelen die niet door de dagelijkse praktijk zijn ingegeven. Het betere bak- en braadwerk noemde hij dat. In zijn ogen moet de wetenschap de rechtspraak, de wetgever, de rechtspraktijk en de rechtszoekenden hinderlijk voorgaan, dwarsliggen dus. Hij kon zich vreselijk opwinden over wat hij las en zag. Een beetje was dat spel, want een van zijn, misschien wat minder bekende, lijfspreuken was: wij moeten ook lol hebben. En hij bleef er geestelijk jong van, zei hij altijd. Dat is hem goed gelukt(38).

---

(36) Tot 2006 voor een deel verzameld in *Emeritaal werk van Prof. mr. H.C.F. Schoordijk* (Wolf Legal Publishers 2006).

(37) Hierover ook C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijk recht tussen 1940 en 1992*, 163-165.

(38) Behalve de in voetnoten genoemde bronnen heb ik geput uit drie interviews: door Paul Nève en Jan Smits in *Pro Memorie* 2004, 103-116; Jan van Dunné, in *Juristenportretten* 2014, 123-134; Ruben De Graaff en Emil Verheul in *Ars Aequi* 2015, 86-71.

Bibliografieën zijn te vinden in *Verspreid werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk* (Kluwer 1991), 619-642, en in *Emeritaal werk van prof. mr. H.C.F. Schoordijk*, 843-849 (vanaf 1991).

Eerdere portretten van Herman Schoordijk heb ik geschetst in *NJB* 1991, 1729-1733; *WPNR* 2007 nr. 6693, 22-30 en een "In Memoriam Herman Schoordijk (1926-2018)", *NJB* 2018, 2329-2333. Dit levensbericht verschijnt zowel in *TPR* als in *Levensberichten en herdenkingen 2019* van de KNAW.